

Samanisztikus motívumok a *Levestészta-hős* című csuvas
népmesében

Házi dolgozat Dr. BIRTALAN Ágnes *Belső-ázsiai és koreai sámánizmus és népvallás*
című órájára

Írta:
Czentnár András
(Szak: Turkológia)

A csuvas nép mesekincsének följegyzése a XIX. század derekán kezdődött meg. Az első gyűjtők közé tartozott REGULY Antal néprajzkutató és finnugrista is, anyagát később BUDENZ József adta ki 1881-ben a *Nyelvtudományi Közleményekben*. A legnagyobb csuvas kultúrát kutató folkloristánk, MÉSZÁROS Gyula, a századfordulón tevékenykedett¹. Gyűjtései és tanulmányai először 1909-ben, majd 1912-ben jelentek meg a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában. Ezek a munkák részletes elemzést nyújtanak a csuvas ősvallásról, és mivel a gyűjtések kiadása tudományos célból készült, a mesék, versek, közmondások magyar fordítása mellett ott szerepelt az eredeti csuvas nyelvű szöveg is. Az olvasóközönség számára 1977-ben látott napvilágot a *Mese a tölgyfa tetején* című csuvas mesegyűjtemény, immár teljes egészében magyar nyelven, az 1956 és 1990 között megjelenő Népek Meséi sorozat részeként. Ebbe a kötetbe számos újabb gyűjtés is belekerült, amelyeket már a két világháború között vagy után jegyeztek föl.

„A régi emberek beszéde igaz”² – így tartja a csuvas közmondás, s ez jól mutatja a tiszteletet, amellyel hagyományuk, illetve az őseiktől kapott vagy hallott örökség felé fordulnak. Éppen ezért bármely népmesét tekinthetjük akár történelmi forrásnak is. Az idő múlásával ugyanis a mesék vázára történelmi kordokumentumokként rétegződtek a motívumok³. A legalsó alap az, amelyen az egész szerkezet nyugszik; ez a mesék legrégebbi rétege. Fölfelé haladva rétegződnek egymásra az újabb és újabb korok, korszakok emlékei, legvégül pedig a felső szint a mesék felszíne, a legújabb réteg. Kötetünk meséit olvasva gyakran találkozhatunk ezzel a legfrissebb réteggel is, hiszen a legújabb korok ugyanúgy otthagyták a bélyegüket a meséken. Nem egyszer megfigyelhetjük, hogy a modern idők vívmányai, mint az autó⁴ vagy a telefon⁵, szintén helyet kapnak a régi, hagyományos elemek között. Ez alatt található a következő szint.

A cári Oroszország hódítását követően a csuvas nép új befolyás alá került, megindult a keresztény térítés⁶, s ez szintén nyomot hagyott a nép emlékezetében. Mind a cárok, mind pedig a pópák gyakori szereplői a meséknek. Ezt a korszakot megelőzően, a volgai bolgár-török birodalom idején, a csuvasok névleg az iszlám vallást vették föl, ám nagyon valószínű, hogy mivel a csuvasok ősei a birodalom periferikus területein éltek, a muszlim hit sosem terjedt el körükben igazán, és nem tudott gyökeret verni. A régi volgai Bulgária nyelvi hagyományát ugyan ők vitték tovább, a vallás és a birodalmi tudat örökségét azonban a centrumtárság későbbi lakosai, a kazáni tatárok őrizték meg. Éppen ezért a peremvidékeken a régi népi samanisztikus hagyományok sokkal inkább megmaradhattak, és még ma is tovább élnek⁷. A csuvas népmesék legősibb rétegének tehát azokat az elemeket tartjuk, amelyek megőrizték ennek a kornak az emlékeit. A dolgozat célja a fentebb említett kötet egyik darabjának, a *Levestészta-hős* című mesének⁸ az elemzése, föltárva a motívumhálóban ennek az ősi tudatvilágnak a nyomait.

A mesét 1907-ben jegyezte föl MÉSZÁROS Gyula⁹, az Aarne-Thompson katalógus besorolása szerint AaTh 301B [AaTh 300] típusú hősmese¹⁰, a *Fehérlófia* című magyar mesének csuvas változata, és bár csaknem pontról pontra megfeleltethető a kettő egymásnak, valószínűleg nincsen közvetlen kapcsolat közöttük¹¹. Az azonban bizonyos, hogy a történet nagyon régi belső-ázsiai kulturális örökség emlékét őrzi¹², széles körben megtalálható ugyanis különböző török és mongol¹³ népek körében is, sőt LŐRINCZ László arra is rámutat, hogy a mongol folklórban föllelhető AaTh 301 típus kapcsán erős tibeti hatással is számolnunk kell¹⁴. A *Levestészta-hős* története egyébként a szomszédos kazáni tatárok mesekincsében is megtalálható, *Tészta vitéz* címen¹⁵¹⁶. Az elemzés során kitérünk majd a két változat közötti párhuzamokra és eltérésekre is, s ezen kívül még két másik verziót is bevonunk az összehasonlításba: az ARANY László által földolgozott *Fehérlófia*¹⁷ mellett az egyik mongol változatot, az *Am Cagán Bjarú, a Fehérszájú Borjú* című mesét¹⁸ vetjük vizsgálat alá.

A történet cselekménye szerkezetileg négy fő részre osztható, ezeken belül pontokba szedve az események vázlata szerepel:

Első egység:

- A gyermektelen szülők elmennek a javashoz, Levestészta-hős¹⁹ életre kel.
- Társul szegődik hozzá Tölgyfa-hős és Jávorfahős.

- Amíg a többiek elmennek vadászni, egyenként otthon maradnak ételt főzni.
- Megjelenik egy földig érő szakállú törpe, és megeszi előlük az ennivalót.
- Amikor utoljára Levestészta-hős főz, megverekszik az öreggel, és a szakállánál fogva egy fához kötözi.
- A törpe kiszabadul és elszalad.

Második egység:

- Elindulnak együtt vadászni, és találnak egy házat, benne pedig a paradisah lányát, akit magukkal visznek.
- Amikor továbbmennek, találnak az úton egy lyukat, de mivel a többiek vonakodnak lemenni, Levestészta-hős elvállalja, hogy megnézi, mi van odalent.
- Levestészta-hős egy vörösréz, egy ezüst és egy arany házhoz érkezik.
- Mindegyikben talál egy-egy lányt, aki szabadítását kéri az őt őrző sárkánytól.
- Levestészta-hős legyőzi és megöli a három, a hat és a kilencfejű sárkányt is, de a lányokat, akik szeretnének csatlakozni hozzá, visszautasítja, mondván, hogy neki már van kedvese.

Harmadik egység:

- Levestészta-hős egy faluba érkezik, ahol nincs víz, mert egy sárkány elrekesztette a kutat.
- Megpróbál vizet húzni az embereknek, de az utcán mindannyiszor elkéregeti tőle a falu népe.
- Harmadszorra megverekszik a sárkánnyal, és levágja a fejét.
- A kútból bőven jön a víz, a falubéliek hálából egy sashoz irányítják Levestészta-hóst, mert az majd fölviszi a felső világba.

Negyedik egység:

- Levestészta-hős fölkeresi a sasfészket, és befedve azt gyepvel megmenti a benne lévő fiókákat egy háromfejű sárkánytól.
- A fiókák anyja hálából negyven hordó húsert és negyven hordó vízért fölviszi Levestészta-hóst a felső világra.
- Út közben elfogy a hús, ezért Levestészta-hős kivág egy darabot a lábikrájából, és azt adja a sasnak.

- A sas kiköpi a húsdarabot, visszaragasztja, és meggyógyítja a sebet a tollával.
- Miután megérkeznek, a sas visszatér az alsó világba, Levestészta-hős odakötözi magát tizenkét tölgyfához, hogy a szélvész el ne sodorja.
- A főhős megkeresi a lányt, Tölgyfa-hóst és Jávorfahóst, utóbbi kettőt levágja, amiért cserbenhagyták, és elveszi a lányt feleségül.

Rögtön a mese fölütésében megjelenik a népi hitvilág központi alakja, a javasember. MÉSZÁROS Gyula szerint a néphit visszaszorulásával párhuzamosan a régi sámán szerepe kettévált. Egyrészt kialakult a *bűbájos* figurája²⁰, aki a gonosz szellemekkel kötött egyezsége révén rontásokkal, átkokkal, szemmelveréssel és más ártalmas praktikákkal foglalkozik, vagyis negatív szerepkörrel bír, másrészt a *javas* alakja²¹, akinek feladatköre igen szerteágazó, de az elsődleges az emberek megsegítése, és a gyógyítás. Világos tehát, hogy a bűbájos és a javas szemben áll egymással, mintegy „gonosz” és „jó” varázsló. A kettő egykori egységét sejteti viszont az a tény, hogy vannak példák a két figura keveredésére is, mint ahogy azt a *šujtantól*²² tanácsot kérő javas esete is mutatja²³. Mindennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy az ősi sámán alakjához mégis a javas áll közelebb, éppen szerepköréből adódóan. A sámánnak ugyanis a közösséget kell szolgálnia, különleges képességeit elsősorban az emberek javára kell használnia. Ezekhez a feladatokhoz tartozik többek között a gyógyítás²⁴, a térben vagy időben távol lévő dolgok érzékelése (ez egyszerre jelent jövőmondó képességet és olyan látást, aminek köszönhetően meg tudja találni az elcsatangolt jószágot), az emberek lelkével való törődés, mint például az elhunytak lelkének átvezetése a túlvilágra vagy a mediátori szerep, tehát a világok közötti közvetítés, áldozatok bemutatása, küzdelem a szellemlényekkel²⁵, sőt a csuvasoknál a javasasszony a bába szerepét is betöltheti²⁶. Jóllehet a javas feladatköre az imént említettekhez képest némileg leszűkült, a közösség minden tagja igyekszik vele jó viszonyt kialakítani, nagy tisztelet övezi őt, és amint valami baj történik, az emberek hozzá fordulnak panaszukkal. Ezt látjuk a mesében is. Az idős házaspárnak nincsen gyermeke, ezért a javashoz folyamodnak segítségért. A javasnak többfajta módszere is lehet ennek orvoslására. Amennyiben a terméketlenség oka a férfi, úgy a javas titokban szerez az asszony számára egy legényt, és alkalmoszerűen összehozza őket a maga házában. A fizetség természetesen a javasnak és a legénynek is jár²⁷. Gyermektelenséget okozhat az is, ha a nő valamely halott személy szelleme felé tiszteletlenséget mutat. A javas ezt pálinká-

val, ráolvasással és engeszteltetéssel orvosolja²⁸. De az is előfordulhat, hogy valaki rossz szándékkal egy halott haragját fölkelte a férfi ellen. Ilyenkor a javas tanácsára a feleség meggyúr két kis darab tésztát, majd a házaspár ezt a nyers tésztát kiviszi a legközelebbi patak partjára, és ott leteszik a földre. Eközben a feleség könyörgő imádságot mond. Ezután visszatérnek a javashoz, aki ráolvasott pálinkával fejezi be a kezelést²⁹. Nem nehéz meglátni, hogy a mi történetünkben a javas éppen ezt a módszert alkalmazza. Itt azonban egyenesen demiurgikus tetté növekszik ez a gyógy mód; a gyermek nem a gyógyítás eredményeképpen jön világra, hanem magából a gyógyszerből születik meg Levestészta-hős. Az AaTh 301B típus főhősének születése minden esetben csodás körülmények között történik. Fehérlófia – ahogy a neve is elárulja – egy fehér kancától születik, a Fehérszájú Borjú pedig szintén állattól, egy tehéntől származik, noha az apja ember. Az ő születésük a csuvas mesével ellentétben nem valamilyen népi gyógy módhoz köthető, hanem inkább a hősök totemisztikus eredetére utal, mint ahogy számos sámán kultúrában is megfigyelhető a sámán születésénél valamilyen állat közbenjárása³⁰. Ez minden esetben nagyrahitottságot jelent, számos nép mítoszában az uralkodó nemzetség őse is éppen ezért valamilyen állat. Dzsingisz kán családfája egy farkasra és egy szarvasünőre megy vissza, a hori burjátok hattyútól eredeztetik magukat, az ojrátok közül sokan a baglyot tekintik az ősüknek, míg több nyugati burját nemzetség a bikát³¹, a régi türkök uralkodó családjának ősapja, Asina, egy nőtényfarkastól született, és még hosszasan sorolhatnánk a példákat. Megfigyelhetjük tehát, hogy a főhős neve mindegyik változatban a származására utal, s így kap nyomatékot természetfölötti mivolta. Egyes mongol variánsokban előfordul a Borjúfejű Maszang elnevezés is, melynek utótagja tibeti eredetű szó, jelentése pedig 'az anyja titkos', vagyis a hős állattól való születése tabuként jelenik meg a hős nevében³².

A csuvasok erdő- és fakultusza abból ered, hogy a fákat (többnyire gonosz) szellemek lakóhelyeinek tartják³³. Amikor Levestészta-hős elindul világgá, először egy tölgyfát talál, majd egy jávorfát, és mindkettőből megszólítja egy-egy szellem a kiszabadítását kérve. A főhős kiszabadítja őket, Tölgyfa-hős és Jávorfa-hős pedig társul szegődik hozzá. Ez ahhoz hasonlít, mint mikor a segítő szellemek a sámán szolgálatába állnak³⁴, megnövelik az erejét, és segítenek neki feladatainak az elvégzésében. Ennek ellenére talán mégsem helyes a társakat segítő szellemekként értelmezni, éppen azért, mert a főhős – amint az a történet későbbi részéből kiderül – erőben jócskán

fölöttük áll, és akkor sem veszi el az erejét, amikor ők nincsenek vele. A történet többi változata egyébként nem csupán kettő, hanem három társról tesz említést³⁵ egyedül a tatár verzióban találunk a csuvas meséhez hasonlóan két társat³⁶. Ugyancsak különböznek a változatok abban a tekintetben, hogy a főhős megküzd-e velük, mielőtt csatlakoznának hozzá. Ez csak a magyar és a tatár mesében figyelhető meg, a másik kettőben a társak békével csatlakoznak a főszereplőhöz. Mindent összevetve az is látszik, hogy bár elmaradnak a főhős erejétől, ők sem mindennapi figurák, és szintén természetfölötti erővel bírnak³⁷.

A hosszú szakállú apró öregember megjelenése kapcsán fölvetődik a kérdés, hogy vajon megvannak-e alakjának a gyökerei a csuvas mitológiában. Noha a *Mitológiai Enciklopédia* tanúsága alapján az *arszuri* leírása (hosszú szakállú öreg) többé-kevésbé ráillik a figurára³⁸, MÉSZÁROS Gyula az *arszur*-kat inkább nőként emlegeti³⁹. Nagyon úgy tűnik, hogy a csuvas mese azon a ponton, amikor Levestészta-hős az öreget a fához kötözi⁴⁰, és az később kiszabadul, hiányos. Így a cselekmény láncolata megszakad, és az öreggel kapcsolatos események elveszítik szerepüket a történetben. A többi változatban ugyanis a törpe – a mongol változatot kivéve, ahol zsákos öregasszony szerepel⁴¹, mindenütt apró termetű szakállas öregembert találunk – nyomait követve jutnak el a hősök az alsó világ bejáratához. Ezekből ítélve az öregember figuráját inkább egy testet öltött gonosz szellemnek kell tartanunk, aki legyőzve visszasiet az alvilágba.

A közjáték, mely során a főhős és a társai a vadászat során találnak egy házat, benne pedig a paradisi lányát, a többi verzióból hiányzik. A csuvas mesében később ez ad okot Levestészta-hősnek a kiszabadított lányokkal szembeni állhatatosságra az alvilági útja során.

Miután a történetből hiányzik az öreg nyomon követése, a három hős véletlenül bukkan rá az *alsó világ*ba vezető lyukra az úton, s valójában ezzel kezdődik a második szerkezeti egység. Mind a négy változat közös vonása, hogy a társak nem mernek lemenni, végül a főhős vállalja a feladatot. Az alvilágba való alászállás tipikus „sámáni tett”, mint ahogy azt már fentebb is említettük, a sámán feladatai közé tartozik a közvetítés a világok között. Levestészta-hős esetében különösen hangsúlyos a dolog, hiszen a többiek unszolják az alászállásra, s ez párhuzamba vonható azzal a ténnyel, hogy a sámán sosem önként jelentkezik a közösség szolgálatára⁴². A társak félnek, ezért Levestészta-hős nagy erejével érvelnek. Figyelemre méltó, hogy a magyar népi

emlékezetben is számos olyan eset fönmaradt, mely a táltos (vagy a leendő táltos) roppant nagy erejéről tanúskodik. A tardi matyó Molnár Jóska például gyerek léteére még a fiatal férfiakkal is könnyűszerrel elbánt⁴³. A rendkívüli erő pont a táltosság egyik ismérve. A mese főhőse a közösség nevében, a közösség érdekében vállalja az alászállást, odalent a fölfedezés céljával indul útnak, lenttartózkodása alatt pedig legfontosabb feladata a küzdelem. A föld alatti világ a csuvas világkép szerint elsősorban a különféle szörnyetegek, gonosz szellemek és istenségek lakhelye⁴⁴, nem véletlen tehát, hogy a szakállas öreg is innen való. Igaz, előfordulnak itt jóidulatú szellemek is, a föld hetedik régiójában pedig a holtak lelkei laknak⁴⁵.

A közösség ellenségeivel való megküzdés tehát sámáni tett⁴⁶. Az ellenséget jelen esetben a *sárcányok* képviselik. A sárcányok különféle módokon sanyargathatják a közösséget. Egyesek embereket esznek, mások nőket vagy jószágokat rabolnak, megint mások rendszeresen áldozatot követelnek, többnyire fiatal lányokat. Vannak olyanok amelyek a városokat pusztítják, vannak olyanok, amelyek a vizet rekesztik el az emberek elől, és vannak olyanok is, amelyek kincseket őriznek⁴⁷. Megölése szabaddulást jelent a közösség számára, az akadály elhárulását az általa őrzött személyek, kincsek, javak elől⁴⁸. A sárcány lakhelye változatos lehet, lakhat a föld alatt vagy palotában is, de leggyakrabban valamilyen víz közelében⁴⁹. A *Mitológiai Enciklopédia* a mesebeli sárcányok emberrabló tevékenységét a vizeknek adományozott emberáldozat emlékének tartja. A vízi lakóhely kapcsán érdekes megjegyezni, hogy a magyar *sárcány* szó bolgár-török (tehát csuvasos) jellegű régi jövevényszavunk, a csuvasban azonban nincs meg. A szöveg is a *šelen* 'kígyó' szót használja⁵⁰. A magyar szó analógiája csak a kunban található meg (*sazayan* 'valamiféle mocsári lény'), amely jelentése alapján szintén erős kötődést mutat a vízhez. A sárcány széles körben elterjedt alakja sokszor ellentétes elemeket ötvöz. A kígyó a földhöz kapcsolódik, a szárnyak viszont a levegőhöz, a sárcány vizek közelében lakik, de tüzet is tud fűjni⁵¹. A mesének ezen a pontján az egyes változatok között jelentős különbségek vannak. A mongol mesében sem sárcányok nincsenek, sem elrabolt lányok. A nyomon követett öregasszony temérdek kincset halmozott föl az alsó világban, ahol a Fehérszájú Borjú már csak a holttestét találja meg a sok kincs mellett. A tatár változatban egyetlen lány szerepel, őt még korábban a szakállas öreg rabolta el, továbbmenve viszont talál még egy öregasszonyt és sok kincset. Más tatár mesékben szintén szerepel az erőt adó víz, amit a hős elfogyasztva képes legyőzni a sárcányt, csakúgy, mint Levestészta-hős⁵².

Fehérlófia az alvilágba leérkezve először Hétszűnyű Kapanyányimonyókkal számol le. A továbbiakban azonban szinte teljesen azonos a magyar és a csuvas történet, annyi különbséggel, hogy Fehérlófia magával viszi a kiszabadított lányokat, illetve az utolsó sárkánynak nem kilenc, hanem tizenkét feje van. Még abban is megvan a párhuzam, hogy a hős a sárkánnyal először mindig puszta kézzel kel birokra, és csak akkor vágja le a sárkány fejeit, amikor már diadalmaskodott rajta. Ugyanúgy megtalálható a hármas tagolás és a réz-ezüst-arany fokozás is. A fémfajták efféle fokozása egyébként igen elterjedt a csuvas ráolvasások szövegében is. Íme egy részlet egy ráolvasó igéből, amelyet rontásból származó szívbjaj ellen mond a javas⁵³:

Arany híd,
Arany hídon arany tölgyfa,
Arany tölgyfán arany kötőfék,
Arany kötőféken arany ember
Hátrafelé mászik fel a tölgyfa tetejébe,
Hátrafelé száll le, miután felmászott.
Ez az ember amikor hátrafelé felmászva leszáll,
Csak akkor fájduljon meg a szíve [a betegnek].

Ez a ráolvasás húsz versszakból áll (ez az első), és a javas mindegyik után ráfúj a gyógyszernek szánt sós vízre. Az első hat versszak teljesen megegyezik, csupán a meg-megismételt fémnév változik, a következő versszak tehát így kezdődik: „Ezüst híd...”, ezután sárgaréz, ólom, öntött vas és vas szerepel a strófákban. Képletesen tehát úgy is lehetne értelmezni Levestészta-hős alvilágjárását, mint egy ráolvasó ige megelevenedését (különösen akkor, ha figyelembe vesszük a versszakban megjelenő többi képet is, de erről még később szólunk). Hiszen a másik világba lépő hős vagy javas végigjárja az réz, ezüst, arany stb. stációkat, eközben pedig kiirtja a gonoszt, vagyis a sárkányokat, és ezzel szabadulást, gyógyulást szerez.

A harmadik szerkezeti egység külön epizódként való kezelését elsősorban az teszi indokolttá, hogy ez a rész a többi változathoz hiányzik. Ugyanis ez az az AaTh 300 típusú betoldás, amelyet már fentebb említettünk. Már szóltunk a falu vizének elrekesztéséről mint a közösség sanyargatásáról – más tatár népmesékben föllelhető ez a

fajta sárkány⁵⁴ –, és a sárkányölésről, a közösség javáért végzett sámáni tetről is. Figyelmet érdemel azonban, hogy a mesében egyedülállóan csak ennek a sárkánynak van egy feje, a többi sárkány fejeinek a száma kivétel nélkül három vagy annak többszöröse. Ezzel nem csupán a meséből lóg ki, hiszen a csuvas hiedelemvilágban is a háromfejű kígyó az elterjedt⁵⁵.

A negyedik szerkezeti egység elején Levestészta-hős egy újabb sárkányt győz le, ezúttal azonban furfanggal teszi ezt, és nem öli meg ellenségét (ellentétben a tatár változattal). Más módon cselekszik jót a fiókákkal Fehérlófia, aki nem sárkánytól menti meg őket, hanem az esőtől, mégpedig úgy, hogy rájuk teríti a saját szűrét, maga pedig elrejtőzik a bokorba. Ezután jelenik meg a fiókák anyja, és hálából visszaviszi őt a fölső világba. E néhány momentumban is fölfedezhetjük a sámánhit nyomait. Egyrészt jelen van a szűr, amit a sámánköpennyel kapcsolhatunk össze⁵⁶, másrészt az elrejtőzés és a révülés között vonhatunk párhuzamot, melynek eredményeképpen Fehérlófiának megjelenik a *griff*, azaz a hátasa, amely egyik világból átviszi őt a másikba⁵⁷⁵⁸. A griff elnevezés egyébként német átvétel, így újabb keletű a magyar mesekincsben, valószínűleg a csuvas meséhez hasonlóan a magyar változatban is sas szerepelt régebben⁵⁹. A tatár változatban a *szemrug* madár szerepel. Más török népeknél ugyancsak megtalálható a hatalmas testű madár (*karakusz*, *szimruk*, *szimurg* stb. névváltozatokkal), mely védelmezi a hőst, aki megmentette fiókáit a sárkánytól. Alakja minden bizonnyal a sámánkultuszhoz kapcsolódott eredetileg mint a sámán segítő szelleme, aki a sámánt a szellemek világába röpteti⁶⁰. A sas nem csak a török népeknél viseli ezt a szerepet, és az sem véletlen, hogy annyi népnél meghatározó elem a sámánviseletben a sasmotívum, pl. a tollak vagy a szárnyak⁶¹. Éppen ezért is jellegzetes a nomád népek tárgyi világának díszítőelemei között a sasszerű lények ábrázolása, ami már a szkíta művészetből is jól ismert. A mese mongol változatában viszont nem szerepel semmilyen madár vagy szárnyas állat, a Fehérszájú Borjú az alsó világban nőtt három fán fölmászva jut vissza a fölső világba, ami ugyan szintén köthető a sámánhithez, az AaTh 301 típustól azonban idegen⁶². Más mongol variációkban viszont megtalálható a madáron (általában kányán) vagy repülő sárkányon való följutás, a motívumot tehát a mongol mesekincs is ismeri⁶³. Ugyancsak fontos elem a mesében a sas etetése. Levestészta-hősnek negyven hordó húst és ugyanennyi vizet kell adnia hátasának. Ennek a párhuzama is föllelhető a sámánhitben. A sámánnak ugyanis táplálnia kell a neki segítő szellemet. A följánlott ételleket és italokat ugyan ő

fogyasztja el, valójában azonban nem ő eszi és issza meg, hanem a szellem⁶⁴. A tatár meséből egyébként a *szemrug* madár megetetése hiányzik, viszont Tészta vitéznek az egész utazás alatt csukva kell tartania a szemét. Fehérlófiától három kenyeret és három oldal szalonnát kér a griff, és amint ez elfogy, a főhős két végtagját adja neki. A griff ezután borral gyógyítja meg őt. Levestészta-hős a lábikrájából vág ki egy darabot a sasmadár számára, aki kiköpve visszaragasztja azt, és a tollával megsimogatva gyógyítja meg a sebet. Itt elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy a gyógyítás szerzője a griff illetve a sas, s ez a sámánizmus hagyományában más népeknél is megvan, például a burjátoknál. Szerintük a jó nyugati szellemek először egy sast rendeltek az emberek számára, hogy a betegségeiket és a bajaikat orvosolja, az első sámán pedig ettől a sastól született⁶⁵. A sas és a gyógyítás illetően összefonódása tehát szintén magarázatot ad arra, hogy miért olyan elterjedt a sámán fejdíszének vagy köpenyének a sasra jellemző jegyekkel való díszítése⁶⁶. Amikor a sasmadár visszatér az alsó világba, arra utasítja Levestészta-hóst, hogy kösse oda magát tizenkét tölgyfához, hogy ne söpörje el a szárnyai keltette szélforgatag. Mind a tizenkét tölgyfa, mind pedig a Fehérszájú Borjú által megmászott három fa összekapcsolható a sámánfa motívumával, noha más-más szempontból. Előbbi a sámán biztonságot nyújtó támasza a szellemek forgatagában, utóbbi az egymás fölött elhelyezkedő világok között utat teremtő létra⁶⁷.

Levestészta-hős a felső világra följutva megkeresi társait, hogy bosszút álljon rajtuk, amiért cserbenhagyták. A fa-szellemek megölése a főhős utolsó sámáni tette, a rend és a béke helyreállításához ugyanis elengedhetetlen a gonosz szellemekkel való leszámolás⁶⁸. A társak erkölcsileg méltatlanná váltak arra, hogy továbbra is a főhóst támogassák⁶⁹. Érdekes fordulatot jelent a többi változathoz képest a Fehérszájú Borjú esete, aki nem öli meg egykori társait, hanem megkönyörül rajtuk, otthagyja őket, és egy nyomot követve az égbe jut. Itt következik az a pont, ahol a Fehérszájú Borjú története asztrális mítosszá válik. A főhős segít az Égi Fehér Császárnak legyőzni a ördögök császárat, de amikor el akarja hagyni a gonosz palotáját, akkor a kaput őrző ördög-vénasszony a vas kaparórúdjával szétszaggatja. Az Égi Fehér Császár a Fehérszájú Borjú darabjait fölviszi az égbe, és belőle lesz a Göncölszekér csillagképe⁷⁰. A főhős följutása az égbe kiterjeszti a világvég ábrázolásának a kereteit, mert ezáltal teljessé válik a hármas osztatú világ megjelenése. A három régió bejárására elsősorban a mediátor, azaz a sámán képes⁷¹. Többek között ezek a motívumok is mutatják, hogy ez az alternatív befejezés is számos samanisztikus elemet tartalmaz.

Az egyes változatokat összesítve tehát nagy vonalakban a következőképpen kísérelhetjük meg az AaTh 301B mesetípus általános képének megrajzolását. Különleges körülmények között születik egy nagy erejű hős. Főlnővén útnak indul, s útja során társak csatlakoznak hozzá. Megtelepszenek egy helyen. Egyikőjüket otthon hagyják ételt főzni, a többiek pedig elmennek vadászni. Az otthon maradtnál megjelenik egy apró termetű öreg törpe, és megeszi az ételt. Amikor a főhős marad otthon, elbánik a törpével, és megkötözi, de az kiszabadulva egy lyukon keresztül az alvilágba menekül. A társak félelme miatt a főhős megy utána. Odalent megszabadít három leányt az őket fogvatartó három sárkánytól. A társak csak a leányokat húzzák föl a felső világba, őt azonban cserbenhagyják. Egy madártól kap segítséget fiókái megmentéséért. A felső világba vezető út során elfogy a madár eledele, ezért a főhős a saját testéből ad neki, a madár azonban meggyógyítja. A főhős bosszút áll a társakon, az egyik leányt pedig elveszi feleségül.

A mesét a záróformula fejezi be: „A mese a tölgyfa tetején, magam a hársfa tetején.”⁷² Számos csuvas mese záródik ezzel a mondattal vagy ennek valamilyen variációjával, ezért is lett a mesegyűjtemény címe *Mese a tölgyfa tetején*. Célja egyrészt a hangzatos lezárás, a mese (*jumah*) és a tölgyfa (*juman*) szépen összezsengenek egymással⁷³. Másrészt viszont ebben is a régi sámánhit hagyományának maradványát kell sejtenuünk. A mesében előforduló fafajtáknak, vagyis a tölgy-, a jávor- és a hársfának egyaránt megvan a szerepe a javas jóslási, gyógyítási és rontási módszereiben⁷⁴. Ugyanakkor a mesezárlatban a fa tetején való ülés is a régi sámánok gyakorlatára utal, igaz, a csuvasok körében a szokás teljesen kiveszett, csupán a szájhagyományban lehet fölfedezni a nyomait⁷⁵. A fáramászás a sámánhitű népeknél szellem általi megszállottságból is adódhat⁷⁶, de szerepe lehet a sámánavató szertartásokon is: a leendő sámánnak próbatételként föl kell másznia a sámánfára⁷⁷. A sámánavatás gyakorlatának hasonló nyomait föllelhetjük a magyar népi hagyományban is⁷⁸, mint ahogy a sámánfa motívumát is⁷⁹. A sámánfa a táltos segédeszköze, melyre azért mászik föl, hogy kapcsolatot létesítsen a szellemvilággal. A táltos a fa tetején esőért folyamodik a szellemekhez, az elveszett jószág felől tudakozódik, vagy éppen ismeretlen emberekről kér fölvilágosítást⁸⁰. A fentebb említett csuvas ráolvasó ige is tartalmazza a fáramászás motívumát. A javas hátrafelé⁸¹ mászik föl a fára, mégpedig tölgyfára. A tölgyfát számos kultúrában szent faként tartják számon, mely az isteni és a földi világot összeköti⁸². De nem csak a tölgyfa lehet sámánfa, általában mindegyik

népnek megvan a rá jellemző fafajtája⁸³. A magyar mesehagyományban a táltos többnyire cseresznye-, alma-, jegenye-, nyár- illetve nyírfára mászik. DIÓSZEGI Vilmos szerint a régi magyar táltosok jellemző sámánfája ezek közül a nyírfa lehetett⁸⁴. Ennek idővel megkopott az emléke, és mindenféle más fafajtákkal bővült a népi szájhagyomány. Ugyanígy a sámánfa értelme is elhomályosodott a csuvas népmesékben, de mint érdekes és különös elemek, megőrződtek bennük.

A mese zárómondatában tehát a sámánnal azonosítja magát a mesemondó, aki a fatetején ülve mondja el a lentieknek azt a nem mindennapi történetet, amit a főső világban hallott. Ebben a történetben újra és újra fölbukkan az erős sámán alakja, aki képes megszabadítani a közösséget a fenyegető bajoktól, és le tudja győzni a gonoszt. Ez pedig magyarázatot ad arra, miért is tiszteli annyira a csuvas ember a régiek beszédét.

Bibliográfia (a hullámvonal után a lábjegyzetekben használt cím vagy név szerepel):

BIRTALAN Ágnes: „Borjúfiú a mongol asztrális mítoszokban”, in HOPPÁL Mihály (szerk.): *Fehérlófia*. L'Harmattan Kiadó, Európai Folklór Intézet - MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest 2007. ~ Birtalan

BIRTALAN Ágnes (vál.): *Miért jön a nyárra tél? Mongol eredetmondák és mítoszok*. Terebess Kiadó, Budapest 1998. ~ Miért jön a nyárra tél?

DALLOS Edina: *Természetfölötti szereplők a tatár varázsmesékben. Sárkány, boszorkány és táltosló*. ELTE BTK Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori program (témavezető: VOIGT Vilmos), Budapest 2005. ~ Dallos

DIÓSZEGI Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958. ~ A sámánhit emlékei

DIÓSZEGI Vilmos: *Samanizmus*. Terebess Kiadó, Budapest 1998. ~ Samanizmus
<http://mek.niif.hu/00500/00598/00598.htm#12> (2011. január 24.) ~ Fehérlófia

KARIG Sára (szerk.): *Mese a tölgyfa tetején. Csuvas mesék*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1977. (Népek Meséi) ~ Csuvas mesék

KARIG Sára (szerk.): *Mese a tölgyfa tetején. Csuvas mesék. Levestészta-hős*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1977. (Népek Meséi) 57-63. ~ Csuvas mesék

LÓRINCZ László: „Der Märchentyp 301 als tibetisches Element im Heldenlied des Dschangar”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXII (1969) 335-352. ~ AOH

LÓRINCZ László: *Mongolische Märchentypen*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIV) ~ BOH

MÉSZÁROS Gyula: *Csuvas népköltési gyűjtemény. A csuvas ősvallás emlékei*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1909. I. kötet ~ Mészáros I.

MÉSZÁROS Gyula: *Csuvas népköltési gyűjtemény. Közmondások, találós-mondások, dalok, mesék*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1912. II. kötet ~ Mészáros II.

RÓNA-TAS András: *Mese a tölgyfa tetején. Csuvas mesék. Utószó és jegyzetek*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1977. (Népek Meséi) 236-272. ~ Csuvas mesék

TOKAREV, Sz. A.: *Mitológiai Enciklopédia*. Gondolat, Budapest 1988. I-II. Kötet ~ ME I., ME II.

WINDHOFFER Tímea: „Fehérlófia a belső-ázsiai hagyományban”, in BIRTALAN Ágnes, RÁKOS Attila (szerk.): *Bolor-un gerel. The Crystal-Splendour of Wisdom. Essays Presented in Honour of Professor Kara György's 70th Birthday*. ELTE Belső-ázsiai Tanszék, Budapest 2005. ~ Windhoffer

- 1 Csuvás mesék 240-241.
- 2 Mészáros II. 2.
- 3 Samanizmus 5-8.
- 4 Csuvás mesék 22.
- 5 Csuvás mesék 87.
- 6 Csuvás mesék 246.
- 7 ME II. 492., Csuvás mesék 246.
- 8 Csuvás mesék 57-63.
- 9 Csuvás mesék 260., az eredeti csuvas nyelvű szöveg és MÉSZÁROS Gyula fordítása megtalálható: Mészáros II. 363-377.
- 10 Az AaTh 301B A három elrabolt hercegő, az AaTh 300 A sárkányölő vitéz.
- 11 Csuvás mesék 261.
- 12 HOPPÁL Mihály (szerk.): *Fehérlófia*. L'Harmattan Kiadó, Európai Folklór Intézet - MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest 2007.
- 13 BOH 75-77., 234-235., 363.
- 14 AOH 335-352. A magyar, mongol és tibeti változatokat részletesen összehasonlította egymással WINDHOFER Tímea a bibliográfiában említett munkájában, emellett több tanulmányt is írt *Az elvarázsolt holttest meséi* című mesegyűjtemény kapcsán.
- 15 Dallos 37-40., 237.
- 16 DALLOS Edina megjegyzi, hogy a magyar mesekincsben is létezik egy *Tésztavitéz* című mese, amely azonban csak a mese kezdetében mutat hasonlóságot. Dallos 237.
- 17 <http://mek.niif.hu/00500/00598/00598.htm#12>
- 18 Miért jön a nyárra tél? 22-25.
- 19 MÉSZÁROS Gyula fordításában Levesbevaló hős.
- 20 Mészáros I. 255-261.
- 21 Mészáros I. 268-275.
- 22 A *šujtan* a csuvas hiedelemvilág ördöge (a szó eredete az arab *šayṭān* 'ördög, sátán'), aki mindenáron halált vagy betegséget akar az emberre hozni, és az a szándéka, hogy ravaszságával becsapja az embereket. Többnyire úgy vélik, hogy a tó fenekén lakik, de ott van a vízimalmokban és a fürdőkben is, és ő jár a forgószelemben is. A bűbájosok a néphit szerint a *šujtannal* kötnek szövetséget, és az ő hatalmával tudják megrontani az embereket. Mészáros I. 28-32.
- 23 Mészáros I. 273-274.
- 24 Samanizmus 26-28., 48.
- 25 Samanizmus 48-49.
- 26 Mészáros I. 405.
- 27 Mészáros I. 408.
- 28 Mészáros I. 291-292.
- 29 Mészáros I. 292-294.
- 30 Samanizmus 31-32.
- 31 Birtalan
- 32 Windhoffer
- 33 Mészáros I. 109-110.
- 34 Samanizmus 61.

- 35 Fehérlófia társai Fanyúvó, Kómorzsoló és Vasgyúró, a Fehérszájú Borjúé Erdőszülte Szélesvállú, Fákszülte Szélesvállú és Teknőszülte Szélesvállú.
- 36 Tészta vitéz társai Vas vitéz és Réz vitéz.
- 37 A kalmük *Dzsangar-énekek*ben Dzsangarnak két ifjú a társa. Az egyik hegyeket tud a hóna alá venni, a másik tengernyi vizet tud a szájába föl szívni. AOH 337-338.
- 38 ME II. 498.
- 39 Az *arszurik* (MÉSZÁROS Gyula szerint a szó a csuvasból magyarázható: *ar-surri* 'a férfi fele', de az is lehet, hogy szláv vagy perzsa eredetű, a lénynek vonatkozásai lehetnek az ind mitológiában is) az erdőben kísértő lények, akik az erdőben rémítgetik az embereket, és próbálják őket elcsalni. A hiedelem szerint az öngyilkos emberekből vagy a megölt csecsemőkből lesznek. Mészáros I. 51-52.
- 40 A tatár mese a fa fajtáját is megadja: Tészta vitéz egy nyírfához kötözi az öreget. Dallos 105.
- 41 Éppen ezért őt a zsákjából szerzett vaspányvával kötözi meg a Fehérszájú Borjú, hiszen nincsen neki szakála.
- 42 Samanizmus 6., 11.
- 43 A sámánhit emlékei 22.
- 44 Mészáros I. 57., 61.
- 45 Mészáros I. 58.
- 46 Samanizmus 6., 10-11.
- 47 Dallos 96., ME I. 225.
- 48 ME I. 225., 226.
- 49 Dallos 99.
- 50 Más török nyelvek is különféle szavakkal jelölik a sárkányt, így a tatár népmesékben is különféle neveken fordulnak elő, akár egy mesén belül is. Dallos 4., 17-18.
- 51 ME I. 225.
- 52 Dallos 35-37., 235-237.
- 53 Mészáros I. 318-329.
- 54 Dallos 27-31., 228-230.
- 55 Mészáros I. 422.
- 56 Samanizmus 69.
- 57 Samanizmus 7.
- 58 Az analógiát tovább is lehetne folytatni, ha az eső *dobolására* gondolunk, ez azonban nem szerepel a történetben.
- 59 Csuvas mesék 260-261.
- 60 ME II. 515.
- 61 ME I. 226.
- 62 ME I. 226.
- 63 BOH 76-77., 234-235., 363.
- 64 Samanizmus 62-63.
- 65 Samanizmus 27.
- 66 Samanizmus 68-69.
- 67 Samanizmus 71.
- 68 Samanizmus 26.
- 69 Birtalan

- 70 A 13 darabos tibeti *Elvarázsolt holttest (Ro-sgrun)* című mesegyűjteményben a harmadik mese a *Ya-ru-kha-khra'i le'u-ste*, valószínűleg a *Fehérszájú Borjú* eredetije. A gyűjteménynek van 16 darabos változata is, amelyben a mesének olyan variánsa található meg, amelynek az utolsó, vagyis az asztrális mítoszt tartalmazó része hiányzik, tehát azon a ponton fejeződik be, ahol a Fehérlófia vagy a Levestészta-hős története. AOH 335-336.
- 71 Birtalan
- 72 *Jumah juman tărănce, ham šaka tărănce.*
- 73 A mese és a tölgyfa nem csak a csuvas mesékben kapcsolódik össze. Alekszandr Szergejevics PUSKIN *Ruszlán és Ludmilla* című verses meséjének előhangja is a zöld tölgyfáról szól, melyen egy arany lánc fut körbe, a láncon pedig egy kandúr rója szüntelen a köröket, s közben mesél és énekel. Az előhang művészi módon ábrázolja a kandúr történeteinek a megelevenedését. Nehéz megállapítani, hogy a csuvas és az orosz folklór kölcsönhatásában melyik fél kitől vehette át a mese és a tölgyfa összekötését. Az összefüggés valószínű, amennyiben mégis mindkét kultúrában eredeti elemekről lenne szó, úgy a közös történelem folyamán a hasonló motívumok mindenképpen erősítették egymást.
- 74 Mészáros I. 110., 263-265., 395.
- 75 Csuvas mesék 169., 245-246.
- 76 Samanizmus 25.
- 77 Samanizmus 7., 46-47.
- 78 A sámánhit emlékei 149-154.
- 79 A sámánhit emlékei 270-274.
- 80 A sámánhit emlékei 272.
- 81 A hátrafelé mászás összefügghet az olyan világképekkel, melyek szerint a túlvilágon minden az eviláginak fordítottja, ezért a javas is hátrafelé mászik föl a másik világba átvezető fán.
- 82 ME I. 202.
- 83 Sámánizmus 71.
- 84 A sámánhit emlékei 166-168.